

Ігор ОСТАШ,
кандидат філологічних наук,
Надзвичайний і Повноважний Посол України
у Ліванській Республіці

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ЛІВАНСЬКИХ ВЗАЄМИН

Анотація. У статті йдеться про часи українсько-ліванських дипломатичних взаємин мутасаррифату Гірського Лівану в розрізі правління губернатора Музаффера Паші, або Владислава Чайковського (1902–1907 рр.), представника Османської імперії, який мав українське коріння. Використовуючи історико-інформаційні джерела, автором доведено українське походження правителя Лівану та подано цікаві факти з життя батька Музаффера Паші Михайла Чайки-Чайковського. Також у статті проаналізовано політичну діяльність мутасаррифа Гірського Лівану в сфері земельних, економічних, податкових, правових, виборчих відносин та її наслідки у розвитку Лівану загалом.

Ключові слова: Гірський Ліван, мутасарриф, правління, губернатор, українсько-ліванська політична історія.

Нещодавно ми відзначали 25-ту річницю встановлення дипломатичних відносин між Україною та Ліваном. Ця видатна подія стала приводом для заглиблення в дослідження маловідомих сторінок спільної українсько-ліванської історії. Слід наголосити, що власне дипломатичні взаємини сягають давніх часів, зокрема років існування Української Народної Республіки, коли в Бейруті і Дамаску було призначено першого українського представника (1923 р.).

На той час більшовики витіснили український уряд із власної території, а Українська СРР увійшла до складу більшовицької союзної держави. Проте українська дипломатія ще чинила спротив, розповідаючи світу про існування незалежної України, і надавала захист українським громадянам, яких доля закинула в далекі краї. Важливою складовою дипломатичної і консульської служби на той час став інститут почесних консулів. Його заснування припало на добу Директорії УНР, хоча ідея запровадження посад

почесних консулів у зарубіжних країнах обговорювалася ще під час розроблення нормативних документів на базі гетьманського МЗС. Перші призначення почесних консулів засвідчили можливість існування українських консульських установ в умовах фактичної втрати державної території. Із закриттям дипломатичних представництв і консульських установ вони деякий час надавали допомогу українцям, які опинилися в скрутних обставинах за кордоном. Останню в цей період консульську грамоту почесного консула в Бейруті та Дамаску було видано професорові Олексію Григоровичу Боголюбському. Як зазначається в аналітичних джерелах, ключова роль інституту почесних консулів полягала в протистоянні дипломатичним представництвам більшовицької Росії, демонструючи українську присутність у європейських країнах та даючи надію українським громадянам, що опинилися у вимушеній еміграції, на захист і допомогу з боку держави [1].

Цікаво, що за 20 років до того була написана ще одна спільна сторінка в українсько-ліванських політичних взаєминах, і про це піде мова далі. У цій статті автор вперше досліджує діяльність правителя Лівану, який, як виявилось, мав українське коріння.

Після правління династії Шехаб у 1842 році османський уряд поділив Гірський Ліван на два адміністративних райони: Північний, на чолі з місцевим християнським губернатором, і Південний, під управлінням друзів [2]. Проте стосунки між християнами та мусульманами залишалися напруженими. У 1860 році внаслідок атак друзів загалом загинуло близько 11 тис. маронітів [3] Лівану. У відповідь Франція відправила експедиційний корпус для допомоги християнам Лівану.

5 вересня 1860 року відбулося засідання міжнародної комісії у складі Франції, Великої Британії, Пруссії, Австрійської, Російської та Османської імперій. В результаті було вирішено виділити частину Гірського Лівану в окремих окрузі (мутасаррифат). У 1861 році це було закріплено в документі під назвою «Органічний статут Гірського Лівану».

Зазначена територія була інтегрована в єдиний автономний район – мутасаррифю – на чолі з губернатором (мутасаррифом) – християнином, що призначався за схваленням європейських держав. Як консультативний чи представницький орган, при губернаторі була створена адміністративна рада, що обиралася з представників різних ліванських громад пропорційно їх чисельності – шіїтів, маронітів, друзів, православних, сунітів та мелькітів.

У 1895 році християни становили 79,9 % (319 296 осіб), а мусульмани – 20,1 % (80 234 осіб). Загалом чисельність мешканців Гірського Лівану становила близько 400 тисяч. Однак під час Першої світової війни населення різко скоротилося внаслідок Великого Голоду. Так само, як і Україна під час Голодомору 1932–1933 рр., Гірський Ліван втратив майже половину населення.

Знайомлячись з історією Лівану напередодні мого призначення Надзвичайним і Повноважним Послом України до «країни молока та меду», я переглядав список мутасаррифів, який складався з восьми осіб:

– Гарабет Артюн Давудян (Давуд-паша), 1861–1864 рр. (вірменська католицька церква);

– Насрі Франко Кусса (Франко-паша), 1864–1873 рр. (мелькітська церква);

– Рустем Маріані (Рустем-паша), 1873–1883 рр. (італійський католик);

– Пашко Вассо Шкодрані, 1883–1892 рр. (албанський католик);

– Наум Кусса (Наомі-паша), 1892–1902 рр. (мелькітська церква);

– Владислав Чайковський (Музаффер Паша), 1902–1907 рр. (польський католик);

– Юсеф Кусса (Юсуф-паша), 1907–1912 рр. (мелькітська церква);

– Оганес Коюмдзян (Оганес-паша), 1912–1915 рр. (вірменська католицька церква).

До речі, ліванські вчителі для запам'ятовування дітьми імен мутасаррифів придумали таку собі словесну абракадабру (мнемонічне слово) з початкових літер імен – ДаФРУВНаМІО (арабською *داي من ورفند*). Звичайно ж, у цьому списку мою увагу привернуло прізвище «Чайковський», на перший погляд польсько-українське. Мої здогадки цілком підживила знайдена мною публікація в авторитетній щотижневій ілюстрованій газеті «The Illustrated London News» (виходила з 1842 р.) від 11 жовтня 1902 року під назвою «Muzaffer Pasha, New Governor of the Lebanon». У ній прізвище нового губернатора Лівану подається як Tchaika Tchaikowsky і повідомляється, що рішення про призначення приймалося у Константинополі саме Послами великих держав. Там же подається і переклад імені Muzaffer як «Переможний».

Я почав вивчати генеалогію роду Чайки-Чайковського і виявилось, що Музаффер Паша (на ліванський лад – «Баша», бо в арабській мові немає звуку «п») мав українське коріння. Його батьком був Михайло Чайка-Чайковський, який увійшов в історію як український і польський письменник, чи навіть як український батько польського роману, який у своїх творах оспівував історію козацтва [4].

Музаффер Паша – губернатор Гірського Лівану. Зображення в The Illustrated London News, 11 жовтня, 1902 р.

Muzaffer Pasha, Governor of the Lebanon. Illustration for The Illustrated London News, 11 October 1902

Михайл Чайковський (1804–1886)
Mikhail Chaikovsky (1804–1886)

У статті автор використовує дослідження українських науковців, які вивчають історичну постать батька правителя Лівану (В. Полторак, О. Радик, І. Губанова, І. Лисяк-Рудницький, А. Любка, Р. Кухаренко, В. Герей та ін.). Деякі дослідники вважають М. Чайку-Чайковського автором повстанського програмного твору Кирило-Мефодіївського братства «Закон Божий, або Книга Буття українського народу». Ще він відомий як генерал турецької армії Садик Паша, який воював проти Москви на службі в турецького султана. Його «фата морганю» було відродження колишньої козацької України. Ще в ті роки, коли народилося польсько-українське гасло польських демократів «За нашу і вашу свободу», він також вважав, що «сильної Польщі без сильної України не може бути» [5].

Біографія Чайки-Чайковського вражає своїми «кульбітами». Лише уявіть собі, що він мав п'ятьох дружин і тричі змінював віру – від католицтва до ісламу, а потім до православ'я.

Михайло Чайковський народився 29 вересня 1804 року в селі Галчинець Житомирського повіту (тепер це село Гальчин, що поблизу Бердичева) в заможній українсько-польській родині. Його мати, Петронелла Глембоцька, була правнучкою гетьмана Брюховецького. Батько Станіслав – шляхтич з Волині, який вів свій козацький рід від Григорія Чайки-Чайковського, котрий, за переказами, загинув при обороні Січі.

У своїх записках (Записки Михаила Чайковского (Садык-паша) // Киевская старина, № 1. 1891) М. Чайковський пише: *«Мати моя, крім любові і прихильності [...] всіма силами намагалася зробити з мене козака і по духу, і по плоті. Гончих, коней, соколів – всього було в мене в достатку. Першим моїм учителем був пан А., пристрасний українець-козак, і велику частину своїх уроків я брав, сидячи на коні.*

Крім цього вчителя, в мене був старий дядько на ім'я Левко, який розповідав мені казки про знахарів і чародіїв, передавав козацькі перекази, показував в околицях урочища, де відбувалися різні битви, і співав козацькі думи»[6].

М. Чайковський отримав блискучу освіту (на «гранітній» Житомирщині правильно казати «гриз граніт науки») у Бердичівському ліцеї Джона Уоллсея), де вчителем словесності був сам видатний байкар Петро Гулак-Артемівський, а ще один з учителів був похресником Івана Гонти.

З таким добрим вишколом 16-річний бакалавр математичних і словесних наук легко вступив до Варшавського університету. Він писав, що приїхав на навчання у той час, коли «Варшава танцювала, Краків молився, Львів закохувався, Вільно захоплювалось ловами, а старий Київ грав у карти».

У 1825 році доля звела Михайла з яскравими постатями польської історії: Адамом Міцкевичем, Юліушем Словацьким, Адамом Чарторийським, які відіграли важливу роль у його долі.

Існують різні погляди на історію першого одруження М. Чайки-Чайковського. Перша версія пов'язана з бойовим хрещенням: за часів повстання у Польщі в 1830–1831 рр. Чайковський створив добровільні козацькі загони і пристав до повстанського війська. Відомо, що Чайковський був ад'ютантом одного з керівників повстання Кароля Ружицького, і в 1830 році за однією з версій, яка підлягає уточненню, він одружився з дочкою Кароля, яка народила йому двох синів і двох дочок. Дружина, на жаль, померла досить молодою, а його молодший син – Владислав – став мутасаррифом Лівану [7]. Про це йтиметься далі.

Швидше за все, що першою дружиною Садика Паші була французенка, оскільки після поразки у повстанні Чайковський подався до Франції. Спочатку він жив у містечку Бурж, де одружився з французенкою Леонідою Габаре, а потім переїхав до Парижа [8].

У Франції М. Чайковський розпочав свою літературну діяльність і видав низку романів, повістей та оповідань на теми, пов'язані з українською історією: «Козацькі повісті» (1837), «Вернигора» (1838), «Стефан Чарнецький» (1840), «Кошовий», «Овручанин», «Гетьман України» (про життя Івана Виговського, 1841) та ін. Вони перекладені кількома слов'янськими мовами. Через багато років відомий польський рокер Чеслав Немен за його мотивами напише пісню «Пророцтво Вернигори» (1977) на слова Юліуша Словацького.

Ще один крутий поворот у житті Михайла трапився у 1850 році. Козак Чайка пішов на службу до султана Абдул-Меджида й прийняв іслам. Його нове ім'я – Мехмед Садик (у перекладі – «вірний»). Далі в історії він уже відомий як Садик-Паша. Мехмед Садик також перейменував своїх двох синів, Адама й Владислава, на Енвера та Музаффера, хоча вони залишилися римськими католиками.

У Константинополі в 1851-му він знову одружився, але вже за мусульманським звичаєм, з Людовікою (Ядвігою) Снядецькою, дочкою директора гімназії з Вільно. Вона дружила з самою королевою Великобританії Вікторією, а також з Євгенією, дружиною Наполеона III. За переказами, у молодості вона була закохана в Юліуша Словацького.

В Османській імперії Садик-Паша створив козацький полк («казак-алай»). Із Константинополя для полку спеціально привезли козацьке знамено Запорозької Січі.

Мехмед Садик від самого султана отримав також такі поважні титули, як «око, вухо й правиця престолу» та «міріан-паша» (кошовий отаман).

Адам Міцкевич був щирим другом нашого героя і навіть приїжджав воювати поруч із Чайковським. Він із захопленням писав про Садика-Пашу, як про нового Хмельницького, і називав його Чайко-Вернигора. На жаль, Адам Міцкевич несподівано захворів на тиф і помер на руках у Чайки.

Закінчення війни 1853–1856 рр. стало тріумфом Садика-Паші. Його ворог – Росія – переможений. Однак, після невдалих кулуарних інтриг Чайка не був би Чайкою, якби знову не перевернув усе з «голови на ноги». Пройшовши «і Рим, і Крим» (а точніше, Кримську війну) у 1873 році 69-річний козак з почесними повернувся «на круги своя» у рідний Гальчинець, прийняв православ'я та вп'яте й востаннє одружився. Його нова дружина – 19-річна грецька княжна Габріеле Теосколло. Деякий час вони жили у Києві в його квартирі (сучасна вул. Пушкінська). Михайло Чайковський після повернення додому підтримував стосунки лише зі старшим сином Адамом (Енвером), який разом з батьком повернувся до тодішньої Польщі і пішов на службу до польської та російської армій офіцером, зробивши успішну кар'єру.

Цікаво, що остання відома згадка про Адама Чайковського випадково знайдена серед архівів... ВЧК «9 травня 1919 року за проведення по ордеру Крим ЧК обшуку у мешкаючого в Сімферополі відставного генерал-майора А.М.Чайковського разом з коштовностями була конфіскована сімейна історична реліквія – шабля, яка належала гетьману України Івану Брюховецькому, яка згодом безслідно зникла» [9].

В останні роки свого життя Чайковський придбав садибу в селі Бірки на Чернігівщині. А все пішло шкереберть: маєток згорів, молода дружина втекла з управителем його маєтку, помер його ординарець і близький друг... Все, що йому залишилося, – писати спогади, які він друкував у журналах «Киевская старина» (його архів згодом потрапив до самого Михайла Грушевського). Однак самотній генерал у січні 1886 року сам поставив крапку – вирішив пустити собі «кулю в лоб». Перед смертю написав такі рядочки до одного зі своїх давніх друзів: «Дивна історія випадків – на цій землі між Остром і Десною, – Кирило Розумовський з пастуха індиків став гетьманом України, а Міхал Чайковський з командувача козаками перелицювався на пастуха індиків. Пасу індиків, поки не стану небіжчиком» [9].

Якщо про генерала Чайковського написано дуже багато, то в життєписі його сина Владислава до цього часу є ще багато білих плям. Так, дослідники подають лише приблизні дати народження: «Музаффер народився близько 1837–1840 р.р. як Ладислав Чайковський, син польського графа Михайла (Ізадора) Чайковського. Достовірні відомості про його місце народження відсутні. Його батько, активний борець руху проти Росії за незалежність Польщі...» [11].

Однак щодо цих дат є великі сумніви, оскільки В. Полтораки у своїй статті подає дату народження старшого сина М. Чайки-Чайковського – Адама – 4 липня 1841 р., який народився «в Парижі від першої дружини Михайла – Леоніди (уродженої Габаре) і одразу потрапив в опіку некоронованого короля Польщі Адама Чарторийського. Перебуваючи в першому східному відрядженні, Михайло звертається в листі з Афин до князя Чарторийського з проханням стати хрещеним батьком для первістка, який на честь свого опікуна отримує ім'я Адам. На той момент у Леоніди і Михайла вже було двоє дочок Кароліна та Михайлина» [12]. Це означає, що Музаффер Паша міг народитися не раніше 1842 року.

Характеризуючи своїх синів, Садик-Паша пише: «Тут в Туреччині один мій син, і то молодший, міг би мене заступити... а на Україні, в Козаччині – мій син старший, бо молодший – то солдат-дипломат, а старший – козак» [13].

Музаффер вступив до престижної французької військової школи імені Святого Сіра (St. Cyr). Після закінчення навчання у 1863 році він приєднався до лав кавалерійського корпусу Османської армії. У 1867 році Музаффер став воєнним ад'ютантом Султана Абдул-Азіза і супроводжував його в подорожі Європою у 1870 році. Музаффер, як і колись його батько, брав участь у війні проти Росії (1877). Потім став ад'ютантом Султана Абдул-Хаміда II та служив у якості члена комітету військових реформ і військових інспекційних комітетів. Згодом Музаффера було призначено на дуже важливу посаду командувача Імператорської Стайні. Це свідчило про високий ступінь довіри самого Султана.

Через 16 років після смерті батька, у 1902 році молодший син несподівано став кандидатом на посаду мутасаррифа Гірського Лівану. Його суперники були більш відомі в дипломатичних колах: Юсуф Франко та його брат Фетхі Франко були високопосадовцями міністерства закордонних справ; Даніс Ефенді та Морел Бей був радником Османського Посольства в Берліні.

Можливо, це сталося через негативну реакцію на його попередника – представника роду Куса та їхніх місцевих союзників у Гірському Лівані, а також через рішення Посольської конференції, яка погодила єдину кандидатуру Музаффера. Відповідно до протоколу від 2 вересня 1902 року та імператорського указу № 28 С 1320 (2 жовтня 1902 року) Музаффера було призначено губернатором Гірського Лівану терміном на п'ять років з отриманням звання *müsir* (паша) [14].

Як і батько, він мав двох синів, і... проблеми з дружиною. Музаффер був одружений на доньці перекладача Посольства Росії в Стамбулі. Через її вибагливість та амбіційність Музафферу часто було складно «звести кінці з кінцями». У них було двоє синів – Фуад і Резід, і вони обидва працювали в османському міністерстві закордонних справ. Фуаду вдалося зробити не високу, але стабільну кар'єру, отримавши посаду радника в Бразилії.

Мутасариф Гірського Лівану Музафар-паша вітає делегацію, яка вирушає на церемонію відкриття секції залізничного шляху Дамаск-Маан Хіджазької залізниці на станції Аліє на шляху до Дамаска, 1905 рік

Mount Lebanon Governor Muzaffer Pasha welcomes the delegation sent for the opening ceremony of the Damascus-Maan section of the Hejaz railway in the Aliye station on the way to Damascus, 1905

Резід, навпаки, спричинив родині чимало труднощів. Під час служби у Франції був звільнений з міністерства закордонних справ через схильність до азартних ігор та розгульну поведінку. Згодом його також змусили покинути Францію через звинувачення у шахрайстві. Він повернувся до Гірського Лівану, але його поведінка змусила Порту наказати Музафферу вислати сина з країни. Резід переїхав до Італії, де зрештою його розпусні звички призвели до завершення його життя, сповненого пригод, у тюрмі.

Діяльність Музаффера-Паші на посаді мутасаррифа інколи оцінюється діаметрально протилежно. Так, Кароль Хакім у монографії «Національний інтерес Лівану» пише: «У 1902 році новий мутасарриф здивував усіх презентацією реальної програми реформ у день своєї інавгурації, запропонувавши вдосконалити діяльність адміністрації, правових органів та міліції, а також регулювання фінансів» [15].

Водночас у книзі, присвяченій історії міста Дейр ель-Камар, Антуан Л. Бустані пише: «Його (Музаффера-Паші. – І.О.) правління в Лівані по-

значилося дуже глибоким та масштабним явищем: відкритою війною між франкомасонством та духовенством. Це були часи, коли радикалізм досяг свого апогею як у першому, так і в другому таборі. Жодного діалогу з боку одних, надмірний антиклерикалізм з боку інших». Автор також досить негативно відгукується про «світу» Музаффера-Паші: «Не треба було багато часу, щоб зрозуміти, що через свої слабхарактерність та імпульсивність він опиняється під владою свого корумпованого оточення, на яке мали вплив його дружина та син» [16].

Причиною такої негативної оцінки був той факт, що Музаффер став мутасаррифом Гірського Лівану без досвіду політичної діяльності і відразу ж зіткнувся з полярно протилежними інтересами різних груп, які боролися за владу і вплив.

Із цього приводу в літературі зазначено, що він був «солдатом без досвіду як у провінційній, так і в імперській політиці». Дослідники також відмічають, що новий мутасарриф намагався дослухатися до людей, які його оточували, і в той же час робив те, що вважав найкращим для населення Гірського Лівану. З такими намірами Музаффер прийняв на початку свого губернаторства низку рішень, які підтримувались невеликою частиною ліванської політичної еліти. У своїй монографії А.Енжін подає головні елементи програми дій Музаффера-Паші – це були шість основних реформ, які він намагався впровадити:

1. Музаффер був впевнений, що дефіцит придатної для обробки землі був перешкодою добробуту ліванського населення та головною причиною його переселення за межі Лівану в пошуку кращого життя. Він звернувся до Великого візира і губернатора Дамаску про приєднання західної частини долини Бекаа до Гірського Лівану. Однак ця пропозиція була відхилена «у високих кабінетах влади». Музаффер ще деякий час продовжував налякати у своїх листах до Порти (уряду Османської імперії. – *І.О.*) про цю «проблему» та потребу в її врегулюванні.

2. Ще одним контроверсійним питанням, яке привернуло увагу Музаффера, була угода, укладена між його попередником Наумом щодо дуже делікатної теми французької монополії на кальян і тютюн, оскільки важко уявити собі ліванця за столом без «аргіле» чи цигарки. Музаффер відмовився поновлювати цю угоду на аналогічних умовах і підтримав зусилля групи ліванських бізнесменів у створенні незалежної організації щодо регулювання імпорту, експорту та поширенню кальяну й тютюну в Гірському Лівані. Зазначена організація гарантувала більші прибутки місцевому уряду, інвестиції до проекту будівництва залізниці Хіджаз (Hijaz Railroad project) та відповідність Османським митним правилам. Разом з тим ця пропозиція Музаффера була відхилена вже «іншими гравцями» – міністерством фінансів та французькою стороною.

3. На початку 1903 року Музаффер активно підтримував прагнення частини ліванського населення створити в Джунії міжнародний морський порт. Такий намір був втілений у спробу сформувати автономну монополію, на що звертало увагу Міністерство фінансів. Однак Музаффера ця ідея приваблювала більшою мірою у зв'язку з його стурбованістю поганим ставленням до ліванських пасажирів у Бейруті, аніж бізнесовими чи політичними інтересами. Одночасно з лібералізацією міграційних правил кількість ліванців, які виїжджали за кордон чи поверталися додому, значно зросла. Це послужило появі різних посадовців, які контролювали водну акваторію Бейруту та спекулювали на ліванських подорожуючих шляхом обкладення різними зборами. Музаффер намагався втілити заходи для припинення таких стягнень щодо ліванського населення, проте бейрутські урядовці створювали перешкоди для врегулювання цього питання.

4. Підвищення непрямих податків, що мало наслідком появу різних протестів, зокрема серед населення міста Дейр-ель-Камар.

5. Музаффер намагався запровадити спеціальні ідентифікаційні документи для громадян Лівану частково для доходів державного бюджету, частково – для задоволення інтересів бюрократичного апарату.

6. Губернатор Гірського Лівану намагався удосконалити діяльність регіонального представницького органу – Ради. З цією метою він перший запропонував запровадження таємного голосування та неупередженого нагляду на всіх етапах виборчого процесу. Наразі складно стверджувати, наскільки ці зміни були втілені в різних частинах Гірського Лівану, однак, за наявною на той момент інформацією, вибори стали більш організованими, вільними та змагальними [17].

Музаффер помер від серцевого нападу 28 липня 1907 року за три місяці до закінчення терміну свого правління.

Оцінка діяльності будь-якого політика завжди залишається невдячною справою. Проте для нас важливим є той факт, що Музаффер-Паша своїм походженням та діяльністю став ще однією «спільною ланкою» українсько-ліванської політичної історії.

Знімаючи документальний фільм про український Ліван, я завітав до села Гальчин (час «проковтнув» три букви старої назви) по дорозі до Бердичева, намагаючись уявити собі, як повертався в рідне село після шістдесятирічної перерви наш герой. Із тих часів побачив давню будову з колонадою у грецькому стилі, а тепер – середню школу. А також церкву, у якій, можливо, вінчався сімдесятирічний генерал з 19-річною Габріелою. Уже на виїзді з села побачив «коника гнідого», предки якого, можливо, були свідками його повернення з великими почестями до села.

Література

1. *Akarli, Engin*. The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861–1920 / Berkeley: University of California Press, 1993. – 308 p.
2. *Antoine L. Boustany*. Deir el-Qamar. Une saga d'histoire et d'hommes. De l'époque phénicienne au XXIe siècle / Les éditions «L'Orient-Le Jour», 2010. – 464 p.
3. *Carol Hakim*. The Origins of the Lebanese National Idea, 1840–1920. – Berkeley: University of California Press, 2013. – 376 p.
4. *Charles Winslow*. Lebanon: War and Politics in a Fragmented Society / Published by Routledge, 1996. – 345 p.
5. *Chudzikowska J.* Dzinne zycie Sadyka Paszy. – 1982. – 570 s.
6. *Fawwaz Trabulsi*. A History of Modern Lebanon. – Publisher: Pluto Press, 2007. – 320 p.
7. *Kamal Salibi*. A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered. – London: I.B. Tauris, 1988. – 247 p.
8. *Leila Tarazi Fawaz*. An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860 / University of California Press, 1994. – History – 302 p.
9. *Mutasarrifiyyat Jabal Lobnan fi Aahd Mozaffar Basha, Abdallah Al-Mallah, 1985* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://books.google.com.lb/books/about/%D8%A8%D9%8A%D8%B1%D9%88%D8%AA_%D9%88%D8%AC%D8%A8%D9%84_%D9%84%D8%A8%D9%86%D8%A7%D9%86_%D8%B9%D9%84%D9%89_%D9%85.html?id=C6yvcQAACA&redir_esc=y
10. *Muzaffer Pasha*, New Governor of the Lebanon. Illustration for The Illustrated London News, 11 October 1902 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lookandlearn.com/history-images/U276158/Muzaffer-Pasha-New-Governor-of-the-Lebanon?img=165768&cat=history-pictures>
11. *Vedat Kanat*. The employment of Polish refugees during the reign of Abdulhamad II // Turkish Journal of Social Research / Turkiye Sosyal Arastirmalar Dergisi. – April, 2017, Vol. 21. – P. 43–54.
12. *Ірина Губанова*. Михайло Чайковський: український батько польського роману // Друг читача, 14.01.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com/amp/s/vsiknygy.net.ua/person/25033/amp/>
13. *Лисяк-Рудницький І.* Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основа, 1994. – Т. 1. – С. 251–263.
14. *Матяш Б.І.* Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії / відп. ред. С.В. Віднянський; НАН України. Інститут історії України. – Київ, 2016. – 482 с.
15. *Петросян Ю.А.* Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. – Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – 280 с.
16. *Володимир Полторацк*. Адам Чайковський у чотирикутнику Париж–Стамбул–Петербург–Варшава // Чорноморська минушина. – 2013. – Вип. 8. – С. 59–69.
17. *Радик Олег*. Михайло Чайковський. Авантюрист, який мріяв відродити Січ // Українська правда, 29.09.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/09/29/93544/>

Примітки:

1. *Матяш Ірина*. Перший український представник у Сирії та Лівані (до століття української дипломатичної служби) // Матяш Б.І. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії / відп. ред. С.В. Віднянський; НАН України. Інститут історії України, 2016. – 482 с.
2. Друзи – релігійна спільнота, розташована в Лівані, яка виникла шляхом відгалуження від однієї з найвідоміших сект шиїтів – ісмалітів.
3. Мароніти – релігійна громада однієї зі Східних католицьких церков (Маронітська Католицька Церква), що поширена в Лівані та Сирії, богослужіння здійснюється арабською мовою (з вкрапленнями давньої арамейської мови).
4. *Губанова Ірина*. Михайло Чайковський: український батько польського роману // Друг читача, 14.01.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com/amp/s/vsiknygy.net.ua/person/25033/amp/>
5. Там само. – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com/amp/s/vsiknygy.net.ua/person/25033/amp/>
6. Переклад за О. Радиком: Радик Олег. Михайло Чайковський. Авантюрист, який мріяв відродити Січ // Українська правда, 29.09.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/09/29/93544/>

7. Радик Олег. Михайло Чайковський. Авантюрист, який мріяв відродити Січ // Українська правда, 29.09.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/09/29/93544/>
8. Chudzikowska J. Dżiwne życie Sadyka Paszy. – 1982. – 570 s. – S. 8.
9. Андросов С.А. Судьба культурного наследия Крыма на изломе исторической эпохи (1917–1920 гг.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.daark.org.ua/2011-06-07-09-41-55/99--1917-1920----.html>
10. Радик Олег. Михайло Чайковський. Авантюрист, який мріяв відродити Січ...
11. Akarli, Engin. The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861–1920 / Berkeley: University of California Press, 1993. – 308 p.
12. Полторац Володимир. Адам Чайковський у чотирикутнику Париж – Стамбул – Петербург – Варшава // Чорноморська минувшина. – 2013. – Вип. 8. – С. 59–69. – С. 61.
13. Там само. – Вип. 8. – С. 63.
14. Muzaffer Pasha, New Governor of the Lebanon. Illustration for The Illustrated London News, 11 October 1902 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lookandlearn.com/history-images/U276158/Muzaffer-Pasha-New-Governor-of-the-Lebanon?img=165768&cat=history-pictures>
15. Carol Hakim. The Origins of the Lebanese National Idea, 1840–1920. – Berkeley: University of California Press, 2013. – 376 p.
16. Antoine L. Boustany. Deir el-Qamar. Une saga d'histoire et d'hommes. De l'époque phénicienne au XXIe siècle / Les éditions «L'Orient-Le Jour», 2010. – 464 p.
17. Akarli, Engin. The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861–1920. – Berkeley: University of California Press, 1993. – 308 p.